

גורל הצדיקים: סאטירה נשכחת על חסידות ברסלב

כתבי עת של משכילים לאורך המאה התשע עשרה הרבו לפרסם סאטירות בגנותה של החסידות. משנות השישים ואילך באה ספרות זו בעיקר כתגובה להתעוררות הדפסת ספרות השבחים החסידית ולהתפשטות החסידות במרחבים חדשים. לא קיימת עד עתה סקירה שלימה, ואף לא מיפוי כללי, של אותה ספרות פולמוסית ענפה, על אף שיש בה ללמד הרבה על דרכי החסידות וההשכלה באותן שנים.¹ לא מדובר רק בחסרון ביבליוגרפי שאין לו משמעות, אלא בהתעלמות משדה מחקר רב עניין שעשוי להאיר לא רק על פרק נשכח בספרות עברית ויידיש החדשה אלא גם על פרק חשוב ביחסים בין משכילים לחסידים באותה תקופה, ועל דרכי צמיחתם, פיצולם והתפתחותם של זרמים שונים בחסידות. הייתה זו ספרות שיותר מאשר נועדה לבער את החסידות נועדה לחזק את תודעתם העצמית של המשכילים הבודדים במרחבים החסידיים; ספרות שבאופן פרדוקסלי תיעדה תנועה אותה חפצו לבער מן העולם. הבכואה המעוותת בה התהדרה הסאטירה האנטי חסידית לא רק הציגה דימוי – אלא טומנת בחובה הצבעה על אלמנטים חדשים ועל התפתחויות בחסידות. במקרה אחד ממין זה הנוגע לחסידות ברסלב בשנות השישים של המאה התשע עשרה נדון בהמשך.

יחיאל מלר והחסידות

סאטירות רבות נדפסו בין השנים 1868-1884 בכרכי 'השחר' שהדפיס פרץ סמולנסקין בווינה. בין המשתתפים בכתב העת נמנו יהודה ליב גורדון ויהודה ליב לוין שתרמו חיבורים אנטי חסידיים מושחזים ומדרכי דוד

¹ ראו על כך יונתן מאיר, שבחי רודקינסון: מיכאל לוי פרומקין-רודקינסון והחסידות, תל אביב תשע"ג, עמ' 120-130.

ברנדשטטר (1844-1928) תרם דרך קבע נובלות, פואמות, שירים וסיפורים שרוח אנטי חסידית חופפת עליהם. כמעין תקדים חיזור לכתב העת 'השחר', ניתן לראות את כתב העת 'כוכבי יצחק' שקדם לו בכמה שנים ונדפסו ממנו עשרים ושבעה כרכים בווינה בין השנים 1845-1869 בעריכת מנדל שטרן.² השתתפו כאן בין השאר שד"ל, רחל מורפורגו, אדולף ילינק, אייזיק הירש וייס, שלמה רובין ואחרים. הרושם שעשו הכרכים היה גדול והשפעתם הייתה רבה, גם אם בעיקר על בני גליציה.³ עם זאת, נדמה שעיקר ורוב הכרכים הכילו תרגומי בוסר, לצד שירים, סיפורים, מליצות ומשלים, שלא נודעה להם השפעה מרובה. כתב העת אף זכה ללעג בספריהם של 'המבקרים החדשים' דוגמת אברהם יעקב פאפירנא וכמה בדיחות עממיות נוצרו סביב ל'מקוריות' השירים שנדפסו בו. היה זה אחד מ'הזמן מכתבי העת לבני ישראל המלאים להם שיחות בטלות' לרומם קרן החכמה" וחרוזים טפלים "לתועלת השפה העבריה", כדברי מרדכי דוד ברנדשטטר.⁴ יוסף קלוזנר הגדיר את כתב העת כ'אכסניה לכל החרוזנים, ובכלל לכל הנערים המושכים ב"שבט סופר" וה'סופרים לעת מצוא', שפרו ורבו באותן שנים [...] ביחוד בין המשכילים יודעי הלשון העברית בגאליציה'. נתקבצו כאן לדבריו, כאלו שהשתדלו 'לחקות בעברית מה שקראו בגרמנית, בלא שירדו על פי רוב לעומק התוכן של מה שקראו'. על העורך כתב ש'לא הקפיד הרבה לא על התוכן ולא על הסגנון – ובלבד שתהא כאן מליצה עברית; ועוד תנאי אחד: לא רק המחבר לא קיבל שכר סופרים, אלא, להפך, "המחבר", כביכול, היה משלם לעורך שכר הדפסה...

² בתודעתו העצמית המשיך שטרן את מגמת כתב העת הידוע 'ביכורי העתים'. כך נוסף ראה אור בשנת 1873. ראו Bernhard Wachstein, *Die Hebräische Publizistik*. 1873. מנוחה גלבוש, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה עשרה והתשע עשרה, ירושלים תשנ"ב, טורים 89-91.

³ ראו למשל יעקב ביבריינג, אגודת שושנים: כולל שירי שפת עבר, וויען תרל"ו, עמ' 55-57, 126-128, 142; ראובן פאהן, פרקי השכלה: מונוגרפיות תולדותיות-ספרותיות מתקופת ההשכלה וסופריה, סטניסלבוב תרצ"ז, עמ' 223-232; מיכאל כהן ברור ואברהם יעקב בראור, זכרונות אב ובנו, ירושלים תשכ"ו, עמ' 49.

⁴ מרדכי דוד ברנדשטטר, 'מחיל אל חיל', כתבים, א, ורשה תר"ע, עמ' 184. גם אם לעג לא מעט ל'כוכבי יצחק' נדמה שגם הושפע עמוקות מהדברים שהתפרסמו בו. ראו על כך בן עמי פיינגולד, 'מ"ד ברנדשטטר כמשורר', מחקרי ירושלים בספרות עברית א (תשמ"א), עמ' 116-117.

ועל ידי כך היה הקובץ יכול להאריך ימים'. את דבריו חתם קלוזנר במילים: 'לא קשה לשער, כמה הבלים ודברים של מה בכך נדפסו בכוכבי יצחק, שנעשו הסמל של הבטלנות והריקנות בספרות העברית של תקופת ההשכלה'.⁵

מנדל שטרן, שערך את כתב העת, מצא מקום נרחב גם להדפסת ספרות אנטי חסידית ומצא את מבוקשו בכותב הזריו יחיאל מֶלֶךְ מסטניסלאב (1822-1893).⁶ מלר הרבה לתרום יצירות קצרות ברוח זו (לעיתים בעילום או בהסתרת שמו) והפך לסופר קבוע של כתב העת. לצדו כתב דברים דומים גם צבי זעליג מונדשיין מבוליחוב (1812-1872), שביטא חוויות דומות, היה שותף ביחס השלילי כלפי החסידות, ואף שימש מעין פטרון ומדריך למשכילי סטניסלאב.⁷ אך נדמה שמלר הפליא לעשות והשתתף כמעט בכל גיליון שראה אור ותרם יצירות קצרות, תרגומים ומכתבים. לימים חיבר גם סיפורים ארוכים יותר בגנות החסידות אותם הדפיס בשנות הששים ב'הנשר' של יוסף כהן צדק (המוסף הספרותי של עיתון 'המבשר') וב'קול העת' שראה אור בעריכת משה שולבוים, עיתונים שגם הם לא נודעו ברמתם הספרותית המשובחת.

אף על פי כן, מלר ראה את עצמו כמעין גלגול של הסאטיריקנים בני גליציה בדור הקודם: יוסף פרל ויצחק ארטור, ובכמה מסיפוריו המוקדמים הזכיר את אותן דמויות כמודל לחיקוי. למעשה היו חיבוריו מעין תקדים

⁵ יוסף קלוזנר, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, ב, ירושלים תשי"ב, עמ' 40-39. ראובן פאהן הסתייג מדברים אלו והדומים להם וטען כי 'יכולים לזלזל באיכות יצירותיהם של הסופרים העברים משנות הארבעים-הששים למאה הי"ט, אך אין לכחד כי אלה היו "שומרי הגחלת" בשעתם', פרקי השכלה, עמ' 224.

⁶ ראו עליו נחום סוקולוב, ספר זכרון לסופרי ישראל החיים אתנו כיום, ווארשא תרמ"ט, עמ' 70; גצל קרסל, לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים, ב, מרחביה תשכ"ז, טורים 377-378.

⁷ על חבורת משכילים זו שהושפעה עמוקות מההשכלה בערי גליציה הגדולות (לבוב, ברודי וטרנופול), ראו Wachstein, *Die Hebräische Publizistik*, pp. XCII-XCIII; נתן מיכאל גלבר, 'תולדות היהודים בסטניסלאב', ערים ואמהות בישראל, ה, ירושלים תשי"ב, עמ' 27-37; מ' הנדל, 'משכילים ותנועת ההשכלה בבוליחוב במאה התשע עשרה', ספר הזכרון לקדושי בוליחוב, בעריכת יונה ומשה חנינא אשל, חיפה תשי"ז, עמ' 35-40; דב סדן, ארחות ושבילים: מסה, עיון, מחקר, ב, תל אביב תשל"ח, עמ' 231-233; שמואל פיינר, השכלה והיסטוריה: תולדותיה של הכרת עבר יהודית מודרנית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 188-189.

לחיבוריו הבשלים יותר של ברנדשטטר שנדפסו בכרכי 'השחר', אך סגנונם היה רצוף ורמתם פחותה עד שנשכחו ולא נודעה להם כל השפעה. אפילו דברי השבח המופלגים שהרעיף עליהם שלמה רובין (באמרו כי 'מעללער הולך בעקבי החכם ר"י ערטער זצ"ל להיות גם הוא צופה לבית ישראל לכלה ולבער מקרבם כל הבלי שוא ומדוחים')⁸, פרסום מכתבי חנופה של משכילים שונים בשבח סיפוריו, כמו גם ניסיון להחיותם בשנת 1883 בהדפסת חלק מהם בקובץ מיוחד ('נטעי נעמנים'), לא שינו את ההערכה כלפיהם.⁹ בעוד כתביהם הסאטיריים של פרל, ארטור, יהל"ל, יל"ג, ברנדשטטר ואחרים, זכו להערכה רבה ולכינוס במסגרת הפרויקטים הספרותיים הלאומיים בראשית המאה העשרים, ואף שובצו במסגרות שונות כחלק מלימודי הספרות וההיסטוריה, הרי שכתבי מלר נשכחו לחלוטין. עם זאת, ניתן ללמוד מסיפורים אלו רבות על דרכי החסידות באותן השנים, על מקומה של ספרות השבחים שבעל פה, כמו גם על חצרות ספציפיות ותופעות שהטרידו את משכילי גליציה באותם הימים. בשנת 1863 הדפיס מלר ב'כוכבי יצחק' סיפור בשם 'גורל הצדיקים' (בשם העט 'מבי"ן איש גאליציה'), שיש בו ענין רב להבנת מהלך שעבר על חסידות ברסלב במחצית השנייה של המאה התשע עשרה. על סיפור זה והקשרו נרחיב בהמשך אך קודם נאמר דבר על כלל יצירתו הסאטירית של מלר.

סיפורים קצרים בגנות החסידות

סיפוריו הקצרים של מלר שנדפסו ב'כוכבי יצחק' היו ברובם שבויים בתבניות סאטיריות של משכילים שקדמו לו ואין בהם חידוש של ממש.¹⁰

⁸ שלמה רובין, 'מכתב', כוכבי יצחק 25 (1860), עמ' 103.

⁹ יחיאל מלר, נטעי נעמנים, א, לעמבערג תרמ"ג. את הקובץ, שלא בא לו המשך, ערך דוד ישעיה זילברבוש והוא כולל חמישה סיפורים שנדפסו קודם לכן ב'כוכבי יצחק' ('תודלות ר"ש בלאך', 'צדקת ה', 'שיחה בין אפרים ומנשה', 'שיחה בעמקי השאול', 'ליל שמורים'). זילברבוש הוסיף בראש הכרך דברי התנצלות שקיבץ מתוך במה 'ירודה' (הכוונה ל'כוכבי יצחק'), שרוב מה שפורסם בה היה בוסר, והוא טרח להבדיל את סיפורי מלר משאר הדברים שפורסמו שם בשל 'איכותם'.

¹⁰ בין כתביו המוקדמים ניתן למצוא כמה מאמרים קצרים ותרגומי שירה כולל תרגומים מתוך כתבי שילר וז'אן פול, כמו גם דברים לתולדות שמשון בלוך. לעתים

נדמה שלא היו אלו אלא אנקדוטות שהורכבו אל תוך עלילות קצרות, המרבות לשוחח עם ספרות השבחים שסופרה בעל פה, ובמידה שהתקיף ספר חסידי מודפס ניכר ששאב את הציטוטים לא מספרי החסידות עצמם אלא מספרות ההשכלה הקודמת לו, דוגמת מגלה טמירין של יוסף פרל (וינה, 1819). הקו המרכזי בסיפורים אלו היה הצגת תמונה נלעגת של החסידות תוך שאילת מוטיבים מספרותם של בני גליציה בדור שלפניו והצגת 'מתקדשים ומתחסדים הולכי חשכים ומורדי אור' מנגד לתלמידיו של משה מנדלסון, או ליתר דיוק: מנגד למשכילים הבודדים בעיירות הקטנות בגליציה.¹¹ דבר זה עולה למשל מ'שיחה בין אפרים ומנשה' (1847-1848), שעיקרו ויכוח פולמוסי בו מגולל איש צעיר לימים את דרכו מחצר חסידית בעיירה קטנה בגליציה אל עבר ההשכלה אליה נחשף בעיר הגדולה לבוב.¹² בתוך תיאור זה, שהדים אוטוביוגרפיים ניכרים בו, שולבו סיפורים אנטי לגנדריים השמים ללעג צדיקים שונים. כדרכם של משכילי גליציה הסתיר ברבות מיצירותיו את שמות המקומות והאנשים בקיצורי תיבות ובגימטריות. כך למשל רמז לר' ישראל מרוז'ין (הצדיק מעיר ר', שם נמצא בית ישראל), ר' חיים מקוסוב (הצדיק מעיר ק', שם שתול עץ חיים), ר' מאיר מפרמישלאן (הצדיק מעיר פ', בו יושב המאיר לארץ), ור' צבי הירש מרימנוב (הצדיק מעיר ר', שם יושב צבי ישראל).¹³ בחיבור נוסף בשם 'ליל שימורים' תיאר עיירה נידחת בגליציה ('אחת מערי גאליציען הקטנות, ערי מקלט להסכלות ורעותה החסידות, אשר גורשו בחרפה מני הקריות הגדולות'), אותה הוא מכנה בשם 'עמק רפאים' או 'עמק פתאים';

השתמש בשמות העט: י-מ / י-ל מ-ר. לרשימת כתביו בכוכבי יצחק ראו Wachstein, *Die Hebräische Publizistik*, pp. 145-147. על זיקתם של משכילי סטניסלאב לספרות רומנטית גרמנית ראו את ספרו של בן העיר, ביבריינג, אגודת שושנים (ספר שבראשו 'הסכמה' של מלר).

¹¹ מלר, נטעי נעמנים, עמ' 6.

¹² יחיאל מלר, 'שיחה', כוכבי יצחק 11 (1847), עמ' 65-72; שם, 12 (1848), עמ' 74-58; [נטעי נעמנים, עמ' 44-67]. 'שיחה' זו מצויה גם בכתב יד בפנקס העתקות של יהודה ליב גרוס, 'פנקס העתקי מכתבים', הספרייה הלאומית בירושלים, המחלקה לכתבי יד, 8⁰6866, א ע"א – יג ע"א, בלי לציין שמלר חיברה (כאן מצויים גם העתקות של כמה מאיגרות מלר).

¹³ על פענוח הרמיזות בסיפור ראו את דברי זילברבוש, בתוך מלר, נטעי נעמנים, עמ' 50-51.

עיירה המלאה אמונות הבל ו'כל העדה יולדו על ברכי החסידות'. הוא מביא כאן שיחה ארוכה בין משכיל נסתר (המכונה מנשה) לבין צדיק נוכל (הנקרא סתרי) ומגולל מופת מדומה של הצדיק שמזייף חוויה מיסטית של גילוי אליהו בכדי להשיג כלי כסף יקרים מאחד מעשירי המקום.¹⁴ בסיפור ארוך מעט יותר בשם 'חזון שוא' גולל סיפור אהבה בין משכיל לעלמת חן וצייר צדיק נוכל (סודי מהעיר ק') המנסה להפך את השידוך לצד צדיק אחר (סתרי מעיר ג') הנאחז גם הוא בסבך פרשיית האהבה.¹⁵ חיבורים קצרים אחרים שכתב בכוכבי יצחק המשיכו את הז'אנר של שיחות עם המתים, ואל אחד מהם נשוב בהמשך, אך קודם יש להעיר דבר על יצירות מפותחות יותר של מלר.

נובלות בהמשכים

באמצע שנות הששים עבר מלר מפנה – מכתובת סיפורים אנקדוטריים קצרים לכתובת נובלות ארוכות או רומנים בהמשכים. היה זה מעין הד או ניסיון חיקוי של הסיפורים האנטי חסידיים שנדפסו בעיתונות ביידיש בהמשכים, בייחד ב'קול מבשר' בעריכת אלכסנדר צדרבוים.¹⁶ אך בניגוד ל'דאָס קליינע מעטנשעלע' (1865-1864) של מנדלי מוכר ספרים או 'דאָס פּוּלישע ייִנגל' (1867) של יצחק יואל לינעצקי, שנדפסו תחילה בהמשכים וקובצו לימים לספרים והיו לרבי מכר, נשארו סיפורי מלר מיותמים ומפוזרים.

את עיקר סיפוריו הארוכים פרסם מלר ב'הנשר', המוסף הספרותי של 'המבשר' שהדפיס יוסף כהן צדק בלבוב בין השנים 1861-1866.¹⁷ הנובלה הראשונה שפרסם בבמה זו נקראה 'צדקת ה' (1864), והיא אינה אלא שרשרת סיפורים אנקדוטריים על כאלו שירדו שאולה בשל תאוותיהם, על אהבות נכזבות, על התאבדויות, רצח, שוד ועל סתם תאוות קטנות; שרשרת

¹⁴ יחיאל מלר, 'ליל שימורים', כוכבי יצחק, חוברת 24 (1858), עמ' 57-64 [נטעי נעמנים, עמ' 93-114]. הוא חותם על הסיפור בשם: יוליוס מלר.

¹⁵ יחיאל מלר, 'חזון שוא', כוכבי יצחק 25 (1860), עמ' 68-103.

¹⁶ ראו על כך Alexander Orbach, *New Voices of Russian Jewry: A Study of the Russian-Jewish Press of Odessa in the Era of the Great Reforms, 1860-1871*, Leiden 1980, pp. 118, 156-158, 169, 170, 205

¹⁷ ראו גלבוץ, לקסיקון העיתונות העברית, טורים 164-166; מאיר, שבחי רודקינסון, עמ' 19-20.

סיפורים על עולם אוטופי בו אין איש גוזל את רעהו, יש שוויון דתי ('האמונה היהודית היא הפרח והנוצרית הפרי', 'ולא יהיה עוד יתרון לבעלי ברית אחת על בעלי ברית אחרת'), עולם בו החסידות שוקעת ('הקדושים הנמצאים בארצות ג... [גליציה] ור... [רוסיה] הפשיטו את בגדיהם הלבנים – כי כן ילבשו הקדושים שמה לבנים – ולא יוסיפו עוד להתנבא כי סר רוח הקודש מעליהם'); ולבסוף תיאור של שבר האוטופיה והתנגשותה עם המציאות.¹⁸ גם כאן מוזכרת החסידות ומופיע צדיק הנקרא בשם סודי (שם שכבר הופיע בסיפוריו המוקדמים) אך אין החסידות עומדת במרכז. מעט מאוחר יותר פרסם נובלה נוספת בשם 'ערמה למול ערמה' (1864) – סיפור אהבה מפותל שגם החסידות מסתעפת לתוכה בדמותו של הצדיק הנוכל מעיר 'כזיב' וכנגדו מועמד צדיק 'משכיל' או צדיק מדומה הנקרא עובדיה.¹⁹ סיפורים אחרים שהדפיס שם לא נגעו באופן ישיר בחסידות. יש להניח שעניין החסידות תפס מקום מרכזי יותר בכתבי היד של סיפוריו, אך העורך בחר להשמיט דברים הנוגעים לחסידות ובשולי הסיפור האחרון הוסיף טעם לדבר: 'כי אין דרכי לפגוע עד מהרה כבוד אדם פרטי ומה גם כת רבים אנשיה'. אם כי יתכן שנעוץ כאן ענין אחר. כהן צדק העיר בשולי סיפור אחר (צדקת ה') שנאלץ להשמיט קטעים ארוכים מהחיבור בשל העלילה המסורבלת והלא מובנת.

הנובלה האחרונה שמלר פרסם כבר הביעה באופן מוקצן יותר את יחסו השלילי כלפי החסידות והקבלה, והיא נדפסה בעיתון שונה לחלוטין במגמותיו, הוא 'קול העת' שראה גם הוא אור בלבוב, בשנים 1870-1872, בעריכת משה שולבוים.²⁰ הייתה זו נובלה ארוכה למדי לה קרא בשם 'צפנח פענח' (1871) שכל עניינה מאבק בין שתי חצרות חסידיות, כמעין חיקוי

¹⁸ יחיאל מלר, 'צדקת ה', הנשר, שנה רביעית (תרכ"ד), עמ' 6-7, 18-19, 26-27, 39-38, 54-55, 58, 62-63, 67, 69, 73-74, 89-90, 94-95, 101-102, 104, 118, 122-121 (על החסידות), 127-128, 134-135, 146-147. בחתימות: פלאי / י-מ.

¹⁹ יחיאל מלר, 'ערמה למול ערמה', הנשר, שנה רביעית (תרכ"ה), עמ' 166-165, 170-169, 173-174, 179, 182-183; שנה חמישית (תרכ"ה), עמ' 1-2 (על הצדיק בכזיב), 60, 67-68, 72, 76, 80, 82, 86-88, 89-90, 93-95, 107, 110-111, 118-117, 148, 150-151. בחתימת י-ם.

²⁰ על עיתון זה ראו גלבויע, לקסיקון העיתונות העברית, טורים 238-240. על העורך ראו יעקב כנעני, משה שולבוים: חייו, עתוניו, ספריו, מלוגיו וחלקו ביצירה הלשונית, תל אביב תרצ"ה.

של ספר מגלה טמירין ליוסף פרל, או נוסח מעודכן של אותו ספר לפי מצב החסידות בימיו.²¹ יצירה זו היא גם המוקצנת ביותר מבין יצירותיו של מלר הן מבחינת הלשון המוחספסת ופרועה והן מבחינת העלילה, וניכר שהעורך, שנודע בחידושי לשון משונים, לא שינה ולו מילה אחת מסגנונו המקורי של מלר. יש כאן סיפור ארוך ונפתל על חסידים בעיירה הקטנה 'כזיב' (שם טיפולוגי שכבר הופיע בכמה מסיפוריו המוקדמים), על שחיתות בבתי צדיקים 'טובי מראה ובראי בשר', על שמשון בנו של הצדיק שסוטה מדרך הישר, מלא תאוות ורודף אחר נשים, על גבאים נוכלים וערמומיים, על נשים בחצרות החסידים הרודפות אחר הכסף ומתפארות בפנינים ובבגדים יקרים, וגם על שורה של משכילים שנלחמים בכל עז בכת החדשה 'אשר בקדושים לא יאמינו ובצדיקים יתללו'. סופה של העלילה היא בחשיפת מעללי הצדיקים וניצחון המשכילים (אחד מהם נקרא עובדיה וסופו שהוא מקים בית ספר מודרני כמו זה אשר בלבוב). נדמה שכל המוטיבים הקלאסיים של הסאטירה האנטי חסידית נשזרו כאן יחד: צדיקים עמי הארץ, בני צדיקים מושחתים, שתייה מופרזת ועישון יתר, טבילה יתירה במקוואות, הונאה וסחיטה כספית, אלימות כלפי מתנגדים, ניצול תמימים ועניים, זיוף מעשה נסים, ריב בין חצרות חסידים, רדיפה אחר כבוד, האלהת הצדיקים, נפילה בשל עקשנות המשכילים הטהורים וכח השוטרים נציגי השלטון הנאור, מות חסידים משכרות, ועוד הרבה כיוצא באלו. בנובלות הארוכות ניכר שמלר נטש לחלוטין את סגנון הכתיבה הקודם והציע סיפורים מסובכים להפליא, השזורים באנקדוטות אנטי חסידיות, ומציגים מסכת רחבה של תיאורי חצרות חסידיות עד לשקיעתן, גילוי חרפת האדמו"רים העומדים בראשן וניצחון המשכילים.

יוסף קרקור, אחד ממשכילי הזמן, שיבח במכתב פומבי את סיפוריו

²¹ יחיאל מלר, 'צפנת פענח', קול העת, שנה ראשונה (תרל"א), גיליון 14, עמ' 5-8; גיליון 15, עמ' 5-8; גיליון 16, 5-8; גיליון 17, עמ' 5-8; גיליון 18, עמ' 5-6; גיליון 19, עמ' 5; גיליון 20, עמ' 5-8; גיליון 21, עמ' 5-8; גיליון 22, עמ' 5-8; שנה שניה (תרל"ב), גיליון 1, עמ' 5-7; גיליון 2, עמ' 5-6; גיליון 3, עמ' 5-8. על החיבור חתם בשם: מ' לעבענגאט, ואין שם זה אלה תרגום השם יחיאל מעברית לגרמנית ואות הראשונה של שם המשפחה. ראו ביבריינג, אגודת שושנים, עמ' 129; Wachstein, *Die Hebräische Publizistik*, p. 147; שאול חיות, אוצר בדויי השם: הוא מפתח השמות הברודים של המחברים בספרות ישראל בעברית ובאידיש, וינה תרצ"ג, עמ' 187.

המפותלים של מלך בהנשר (בייחוד את הסיפורים 'צדקת ה', 'זה לעומת זה' ו'אשמורת הבוקר') והפליג וכתב שהם 'מלאים זיו ומפיקים נגה ומשמחים לב משמן וקטרת, הנותנים עדות נאמנה כי פי שנים ברוחך וכפלים לך תושיה על מושכים בשבט סופר בני גילך'. דבריו התפרסמו ב'קול העת' בשעה שחיבורו האחרון של מלך נדפס בו, ולא נחה דעתו של אותו משכיל עד שהוסיף:

אמנם זכור אזכור עוד כי בימי עלומי וטל ילדותי קראתי סיפורים ונובלות הרבה כצמח השדה, אולם רבים היו דלים ורקים, צנומים ושקופים, פשוטים ועורים מכל יופי, וגורסים כחצץ שן, אושר כל רוח המליצה לא יבוא במ והריחם לא ביראת ה' ומוסר השכל, ולא בלצון שחמדו למו אנשי מופת העומדים לנס עמם אשר הוא רוח בער לכל רשע כסל והבלי שוא, ורוח משפט לשוגים ומשגים. אולם לא באלה מכתבי עמל חלקך, מרום ונשא אתה מהם ומהמונם! לך זרוע עם גבורה בחכמת הנפש ובקסמים אשר בפוך אתה קונה כליות ולב, דבריך כברקים ילכו, להפיץ מפלשי עבי האולת להאיר נתיב לעם ההולכים בחשך וצלמות, ולפלח ולבקוע לב המהבילים המתעים עמי בתהו לא דרך. בכל ספוריך למקטנם ועד גדלם תוכחת מוסר השכל עצורה, תלמד תועי רוח בינה בעת שחוק תעשה לנו ותמלא צחוק פינו. ומי כמוך אמן לצייר בשרד נפלא מחשבות אדם ותחבולותיו ויצרי מעללי איש? לגלות הלוט מעל שפוני טמוני הנפש ולהסיר אפר הקודש מעל נלוזי לב המתקדשים ומטהרים ונושאים שם ה' על שפתם למען עשות כל נבלה?²²

למרות דברים אלו יש להודות שסיפורים מסובכים אלו היו בסופו של דבר נעדרים כל חיות, עלילתם היתה מסורבלת ודלה והמסר חד גוני ונעדר כל מורכבות. היו אלו סיפורים לוחמניים שמטרתם ידועה ומבחינה סגנונית ותוכנית היו רחוקים מרחק רב מיצירות דומות שכתבו אחרים בני הזמן, דוגמת יהודה ליב גורדון, ישראל וייסברעם, יצחק יואל לינעצקי, מנדלי מוכר ספרים ואחרים. דברי השבח שהרעיף עליו חברו היו רחוקים מרחק רב מהמציאות, עד ששמו של מלך כלל לא נזכר בתיאורי ההיסטוריה של הספרות העברית במאה התשע עשרה. עם זאת עיקר כוחם היה דווקא בהיותם מעין ראי עקום למציאות היסטורית ספציפית, הינו בכוחם לשקף

²² יוסף קרקויר, מכתב אל יחיאל מלך, קול העת 21 (ט' אלול תרל"א), עמ' 4.

מאבק מקומי בזמן מוגדר של מי שראה את עצמו כממשיכם של משכילי גליציה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה.

שיחות עם עולם המתים וגורל והצדיקים

דומה שעיקר כוחו של מלר היה דווקא בסיפוריו הראשונים. בתוך מכלול כתיבתו המוקדמת ניכרת השפעה של ז'אנר השיחות עם המתים, ז'אנר שהיה נפוץ למדי בין משכילי גליציה שמשכו ידם בכתיבה סאטירית. תיאור ההתרחשות בעולמות עליונים אפשר להם להציג תמונה הפוכה מהמציאות ההיסטורית בה החסידות הולכת ומתפשטת. רק בעולמות העליונים ובשיחה עם המתים מתגלה נוכלותם של הצדיקים, נעשה משפט של אמת וניצחון המשכילים תמיד ברור ומובטח.²³ כמען תת ז'אנר לסוגה זו השתמשו המשכילים במוטיב של צדיק היושב בגיהנום – שלא תמיד ברצונו – ומעשיו ודבריו מתועדים היטב בידי הסאטיריקן.²⁴ כבר יצחק ארטור תיאר כיצד בעולמות העליונים נידונים ספרי החסידים לשלילה (מאזני משקל, 1822), מתגלים חטאי הצדיקים (תשליך, 1840) ואף ניתן הסבר לגלגוליו של נוכל (גלגול נפש, 1845),²⁵ אך לשיא הגיע ז'אנר זה אצל יצחק בער לוינזון ביצירה 'עמק רפאים' (1823).²⁶ חיבור זה, שהיה

²³ על ז'אנר זה בספרות ההשכלה היהודית ומקורותיו בנאורות האירופית ראו בהרחבה יהודה פרידלנדר, במסתרי הסאטירה: פרקים בסאטירה העברית החדשה, ג, רמת גן תשנ"ד, עמ' 18-20; שמואל ורסס, מגמות וצורות בספרות ההשכלה, ירושלים תש"ן, עמ' 223-248; משה פלאי, סוגות וסוגיות בסיפורת ההשכלה העברית, תל אביב תשנ"ט, עמ' 23, 48-90.

²⁴ ראו שמואל ורסס 'הצדיק בגיהנום: גלגולי מוטיב בסיפורו של ש"י עגנון "המשל והנמשל"', מחקרים בספרות ישראל מוגשים לאברהם הולץ, בעריכת צביה בן יוסף גינור, ניו יורק תשס"ג, עמ' 109-124. על סאטירות שעניינם משפט בעולמות עליונים, ראו Leon Guilhamet, *Satire and the Transformation of Genre*, Philadelphia 1987, pp. 55-67.

²⁵ יצירותיו של ארטור כונסו מחדש בשנים האחרונות ונוספו עליהן מבואות וביאורים. ראו יצחק ארטור, הצופה לבית ישראל, מהדורת יהודה פרידלנדר, ירושלים תשנ"ו. בידי כתב יד של יצירות ארטור הכולל שינויים סגנוניים קלים.

²⁶ מהדורה ראשונה של ספר עמק רפאים נדפסה בידי אלכנסדר צדרכובים באודסה 1867. מהדורה מבוארת ומוערת של הספר, על פי כתבי יד שונים, עם מבוא רחב על גלגוליו והשפעתו, נמצאת בהכנה בידי דוד אסף ויונתן מאיר.

נפוץ בקרב משכילי מזרח אירופה בכתבי יד רבים, כלל תיאור נרחב של צדיקים היושבים בגיהנום ומתוודים על חטאותיהם והשפיע רבות על משכילים אחרים שניסו ליצור דבר מה דומה והעתיקו מוטיבים רבים מתוכו. ב'כוכבי יצחק' פרסם אשר זעליג מונדשיין סאטירה מעין זו, בשם 'משפט אמת' (1847), בה מופיע חזון בלהות של משכיל הנלחם נגד עולם ומלואו וגם הוא מגיע לעולמות עליונים וחווה צדק בשאול;²⁷ ומעט מאוחר יותר פרסם גם מלר יצירה דומה בשם 'שיחה בעמקי שאול' (1852-1851), בה תיאר צדיק היושב בגיהנום ומתוודה בפני מאמין תועה (בשם תועי) כיצד עלה לגדולה בעורמה והונה את הבריות בימי חייו בארץ.²⁸ לבשלות רבה יותר הגיע מלר בסאטירה העומדת בלב עניינו, 'גורל הצדיקים' (1863), הבנויה במתכונת דומה.²⁹ עניינה של יצירה זו הוא תיאור ההולכים לקברו של ר' נחמן מברסלב בראש השנה – קבר הנטוע באומן – תיאור אמירת התיקון הכללי, הווידויים של אלו שבאו אל הצדיק ותיאור 'חוויה מיסטית' שעובר המחבר, בו נגלה לו ר' נחמן בכבודו ובעצמו המקלל את כל אלו המאמינים בו ומגלה שדעתו אינה נוחה מהחסידות ומהתיקון שייסד. מלר לא היה אחרון להציג תמונות מעין אלו שהמשיכו את סגנון ספר עמק רפאים. מעט מאוחר יותר השתמשו במוטיבים דומים גם יצחק יואל לינצקי (דאָס פּוּלישע יִנגּל, 1867), מרדכי דוד ברנדשטטר (הקדוש מגאליציון, 1869), משה ליב ליליינבלום (קהל רפאים, 1870), צבי יוזפסון (שבעה מדורי גיהנם, אודסה 1870), יעקב צבי סובל (החווה חזיונות בארבע עולמות, 1872), משה אורנשטיין (השטן ביום הכיפורים, 1877), ואברהם יעקב רוזנפלד (הצופה לבית יעקב, 1883), אך הדגש ששם מלר על חסידות ברסלב דווקא הפכה את יצירתו למעניינת באופן מיוחד.

²⁷ אשר זעליג מונדשיין, 'משפט אמת', כוכבי יצחק 10 (1847), עמ' 21-32.

²⁸ יחיאל מלר, 'שיחה בעולם השאול', כוכבי יצחק 15 (1851), עמ' 48-51; 17 (1852), עמ' 28-39.

²⁹ מבין אי"ש גאליצי (יחיאל מלר), 'גורל הצדיקים', כוכבי יצחק 29 (1863), עמ' 84-90. על פענוח השם ראו Wachstein, *Die Hebräische Publizistik*, p. 147; חיות, אוצר בדויי השם, עמ' 196; דוד אסף, ברסלב: ביבליוגרפיה מוערת, ירושלים תש"ס, עמ' 125-126.

חסידות ברסלב, העלייה לקבר והתיקון הכללי

שנתגלגל הכרך של 'כוכבי יצחק' לידי שלמה רובין, אותו כרך שכלל את החיבור 'גורל הצדיקים', מיהר להגיב וכתב בשבח אותו 'מכתב מרורות על הצדיקים ועל החסידים בארצות פולין ורוסיה, אשר למורת רוח ולדאבון נפש הנאנחים והנאנקים על תועבת המתקדשים האלה, פשה תפשה מספחת הכת הזאת כצרעת מוארת בכל הארץ, והרבנים יושבים על מדין לא די כי יטו שכמם לסבול אותם כי עוד יחניפו להם ותטמא הארץ בתועבותיהם'.³⁰ דברי שבח כלליים מעין אלו היו די נפוצים אך נראה כי החיבור היה חשוב לא בשל היותו 'מכתב מרורות' על החסידות בכללה אלא דווקא בשל בחינה ספציפית שנמצאה בו. היה זה ניסיון רב עניין להציג תופעה העומדת מעבר לטקסטים עצמם והנוגעת להתפתחותה של חסידות קטנה ונרדפת באותם הימים – היא חסידות ברסלב. שוב אין רק אמירות שוננות או תמוהות בכתבי ברסלב מושמות ללעג, כפי שהיה נפוץ עוד בכתביה הסאטירית המוקדמת, אלא גם תופעה היסטורית, תאולוגית וחברתית רבת משמעות בשנות הששים והשבעים של המאה התשע עשרה: מיסוד העלייה לקברו של ר' נחמן מברסלב בראש השנה כחלק מריטואל קבוע של החסידים.³¹ יסודה של העלייה לקברו נעוץ עוד באמירות שאמר ר' נחמן בחייו, והחסידים היו נוהגים לבוא לקברו בראש השנה כבר בשלב מוקדם, אך נדמה שרק באמצע המאה התשע עשרה קיבל הקבר ממד מימי מוקצן בדפוס. הדבר ניכר באופן בולט במיוחד בכתביו של ר' נחמן מטשעהרין (מחשובי חסידי ברסלב, מקורב לר' נתן מנמירוב), שדיבר רבות על קדושת הקבר, שהוא בבחינת קודש הקודשים ואבן השתיה, על חשיבות ההשתטחות בראש השנה דווקא ואמירת התיקון הכללי, ועל כך שהצדיק מעלה את הווידוי שמתוודים לפניו בקבר להשם יתברך, ומתקן מה שצריך לתקן.³² הוא גם ידע שילעגו לעלייה לקבר והוסיף וכתב:

³⁰ שלמה רובין, 'אגרת מבקרת', כוכבי יצחק 31 (1865), עמ' 99.

³¹ על השתקפות חסידות ברסלב בסאטירות המוקדמות של בני גליציה ראו יונתן מאיר, חסידות מדומה: עיונים ביצירתו הסאטירית של יוסף פרל, ירושלים תשע"ד, עמ' 28-61.

³² למשל נחמן מטשעהרין, פרפראות לחכמה, למברג תרל"ו, ה ע"א, לד ע"ב, נג ע"א, נז ע"ב. ראו על כך מהיבט אחר צביקה מרק, 'צדיק הנתון בלוע הסטרא אחרא:

והחולקים רואים כל זאת וחורקין שיניהם על ענין הקיבוץ [ההתקבצות בקבר בראש השנה] הזה בכל שנה ושנה ביגיעות וטרחות גדולות כל כך, ומה אתם רואים ומה אתם שומעים וכו', ואי אפשר להשיב להם שום תשובה נוצחת כלל, כי ענין זה הוא רק כל חד כפום מה דמשער בלבי' יודע ומרגיש גודל קדושת הענין זה וגודל הפעולה הקדושה והתועלת הגדול שמגיע על ידי זה לכל אחד מהקיבוץ הזה. נמצא שהעבודה הזאת היא עבודה פשוטה ותמימה שצריכין לסלק כל החכמות ולעבוד את ה' בתמימות ולעשות גם דברים הנראים כשיגעון ממש בעיני העולם והכל בשביל אהבתו ועבודתו יתברך.³³

מלר היה בין הראשונים מחוץ לחסידות שחרקו שן על אותו 'קיבוץ', ובוודאי שלא חפץ לסלק את החכמות או להתנהג בשיגעון. הסאטירה שכתב מתמקדת באמירת התיקון הכללי על הקבר, טקסט שנדפס לראשונה בכרסלב בשנת 1821, זכה להדפסות חוזרות בשנות הששים של המאה התשע עשרה ואחת מהן הגיעה לידינו.³⁴ תיקון זה, המורכב מעשרה מזמורי תהלים ונועד בבסיסו לתיקון פגם הוצאת זרע לבטלה (או תיקון הברית / תיקון למקרה לילה), זכה באותן שנים לתפוצה לא קטנה גם מחוץ לארצות מזרח אירופה, הגיע בהעתקות לאמשטרדם ולבגדאד וצוטט רבות גם בידי רבנים מארצות המזרח.³⁵ מחבר הסאטירה נתלה באמירת פרקי תהלים על קבר הצדיק, ככתוב בנוסחי התיקון המודפסים. בסמוך למותו אמר ר' נחמן 'שגם כי ימלאו ימיו אזי אחר הסתלקותו מי שיבוא על קברו ויאמר שם אלו העשרה קפיטל תהלים הנ"ל ויתן פרוטה לצדקה אפילו אם גדלו ועצמו עוונותיו וחטאיו מאוד מאוד ח"ו, אזי אתאמן ואשתדל לאורך ולרוחב

האדם הקדוש והמקום הטמא – על העלייה לקברו של ר' נחמן מברסלב באומן בראש השנה, ראשית 2 (2010), עמ' 112-146.

³³ נחמן מטשעהרין, פרפראות לחכמה, נא ע"א.

³⁴ נחמן מברסלב, תיקון הכללי כי הוא תיקון הברית, ברסלב תקפ"א. לתיקון נלוותה תפילה שחיבר ר' נתן מנמירוב, תלמידו וסופרו של ר' נחמן. ספרון זה ראה אור במאות מהדורות משנות הששים של המאה התשע עשרה. ראו אסף, ברסלב, עמ' 11-12. המהדורה שעמדה לנגד עיני מלר נדפסה בלמברג בשנת 1862 ולא הייתה שונה בהרבה מדפוס ראשון.

³⁵ יונתן מאיר, רחובות הנהר: קבלה ואקזוטריות בירושלים (תרנ"ו-תש"ח), ירושלים תשע"א, עמ' 152-163.

להושיע ולתקנו'; 'ואמר שבהפאות יוציא אותו מהגיהינום, אפילו אם יהיה אותו אדם איך שיהיה' וכו'.³⁶

אמירות אלו, שנדפסו בסגנון מעט שונה כבר בהקדמה למהדורה הראשונה של התיקון, אפשרו למלר להציג בהרחבה יתירה שורה של חוטאים, נבלים ורמאים הבאים לקבר הצדיק להתוודות ולאומר את התיקון הכללי, מתוך הנחה שכך ינצלו מעונשו של גיהינום. המחבר מספר סיפור של התפכחות מחסידות. אחר שראה את התיקון הכללי נתעורר גם הוא לנסוע לקבר הצדיק, אך ערב הנסיעה נרדם ובחלום 'יד שלוחה ממרום' העתיקה אותו לעולמות העליונים. שם נגלה אליו רוח – רוחו של משה רבינו (שעל פי מסורת ברסלב אינו אלא אחד מגלגוליו של ר' נחמן) – שמוכיח אותו על דקותו בצדיקים ומשבח את המשכילים דווקא. הרוח מראה לפניו חזיון של חסידים חוטאים היושבים בגיהינום. ארבעה מהם מתוודים לפני מלאך דומה על מעשים שעשו בארץ והם עדיין מאמינים שר' נחמן יוכל להושיע אותם. אך ר' נחמן מתגלה ומספר שהוא עצמו יושב בגיהינום בשל הבלים שהפיץ על פני הארץ ואף רוגז על המדפיסים של התיקון הכללי שבשל מעשיהם נמשך עונשו בשאול. המחבר מבין ששגה בצדיקים ומקבל מהרוח 'לשון למודים' כך שיוכל להעלות סאטירות על הכתב בגנותה של החסידות. בשל החזיון נמנע המחבר מלנסוע אל הקבר והופך למתנגד גמור.

בשעה שמלר פרסם את דבריו הסאטיריים על חסידות ברסלב הייתה חסידות זו נרדפת ועמדה בפתח מחלוקת שפרצה בכל עוזה שנה מאוחר יותר, מחלוקת שאף אם הייתה בסופו של דבר מחלוקת פנים חסידית – הופיעו הדיה גם בעיתונות היומית בעברית וביידיש.³⁷ גם במחלוקת זו תפס הקבר מקום מרכזי. כך מספר אחד בכתבה ב'המליץ' בשנת 1864 כיצד עטרו את הנוהים אחר הקבר מכל עבריהם, 'עפרו בעפר לעומתם השליכו

³⁶ נתן שטרנהארץ מנמירוב, שיחות הר"ן, ירושלים תשמ"ה, סימן קמא, עמ' צח-צט; הנ"ל, חיי מוהר"ן, ירושלים תשמ"ה, סימן רכה, עמ' קצב-קצג. על התפתחות התיקון הכללי ראו בהרחבה צביקה מרק, התגלות ותיקון בכתביו הגלויים והסודיים של ר' נחמן מברסלב, ירושלים תשע"א, עמ' 115-153.

³⁷ דוד אסף, נאחז בסבך: פרקי משבר ומבוכה בתולדות החסידות, ירושלים תשס"ו, עמ' 179-234.

עליהם אבנים, וקראו אליהם בקול: בראסליוואר כלבים! נחמנטשיקים!³⁸ בשנת 1881 תיאר אברהם בער גוטלובר בזיכרונותיו את דמותו של ר' נחמן ובתוך כך כתב גם הוא על חסידי ברסלב בני זמנו והזכיר את המחלוקת: 'ועוד היום חסידיו, שומרי עדותיו, נרדפים על צווארם מיתר כיתות החסידים למיניהם. ובייחוד ירדפו אותם החסידים בעיר אומאן, כאשר יתאספו חסידי בראצל'אב על ראש השנה להתפלל על קבר רבם הקבור שם, כאשר ציווה להם בחייו [...]'. והנה בכל שנה בהתאספם שמה יבואו חסידים אחרים ויקראו למהלומות ויכו אותם הכה ופצוע'.³⁹ עבור חסידי ברסלב היו אלו גם שנים של עיצוב תיאולוגי מחודש לנוכח המתנגדים – עיצוב חסידות חיה שבראשה עומד צדיק מת.

'גורל הצדיקים' הצליח להאיר באופן מעוות את אחד מחידושיה של חסידות ברסלב במחצית השנייה של המאה התשעה עשרה. באופן משונה למדי נדמה שדווקא סאטירה זו, שלא קובצה בספרו היחיד של מלר, ושעוסקת באנקדוטה ספציפית למדי, היא אחת הסאטירות הטובות שכתב, ואנו מציגים אותה בההדרה מחודשת לקורא העברי.

הציון על קבר ר' נחמן מברסלב, אומן, ראשית המאה העשרים.

³⁸ א"ת, 'חסידי בראסלאוו ועיר אומן', המליץ, שנה ד, גיליון 7 ('י"ח אדר א' תרכ"ד), עמ' 106.

³⁹ אברהם בער גוטלובר, זכרונות ומסעות, מהדורת ראובן גולדברג, ירושלים תשל"ו, א, עמ' 202.